

Mikov príspevok k ontológii textu

RENÉ BÍLIK, Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava
Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Problém ontológie literárneho textu, resp. literárneho diela sa v ostatných rokoch tematizuje predovšetkým v podobe teórie fikčných svetov. Už som na inom mieste uviedol (Bílik, 2009), že v našom prostredí je príťažlivosť tohto teoretického konceptu založená na jeho ostrom vymedzení sa voči tej verzii mimetizmu, ktorý zdôrazňuje princíp zhody medzi obsahom rečového aktu/textu a objektmi sveta mimo textu. Tento koncept „pravdivosti textu“ je v podloží už viackrát konštatovaného „panrealizmu“ našej domácej literárnohistorickej reflexie, jeho radikálnu verziu predstavuje akceptácia teórie odrazu časťou literárnej vedy a devastujúcim dôsledkom tohto všetkého je aj rozštiepenie školského výkladu podstaty a funkcií literatúry (zastúpenej jej kanonizovanou verziou) a elementárnej čitateľskej skúsenosti s literárnymi textami. Myslím na školskou inštitucionálnou praxou kanonizované „interpretácie“ typu: „Kukučínove diela sú pravdivým zobrazením života dedinského ľudu“, ktoré vytvárajú dojem, že texty vytvárajúce školský literárny kánon sú niečím iným, než štandardnou fikciou, že ony vznikli predovšetkým preto, aby podali dôkaz o „živote ľudu“ v čase svojho vzniku. Na takomto pozadí je prijatie teórie podčiarkujúcej existencie literárnych fikcií **práve ako fikcií** pochopiteľné a pre didaktické účely aj nesmierne osožné. Jej prostredníctvom totiž možno „vrátiť“ aj literárnu klasiku „nazad“ medzi fikcie, teda vyviazať kanonizované texty z ich pragmaticky chápanej národnoreprezentatívnej funkcie. Tá sa totiž nie vždy opiera primárne o estetickú relevantnosť textov, resp. usiluje sa ju uplatniť medzi recipientmi, ktorí na ňu, takpovediac, „ešte nedorástli“. Na tejto úrovni, na rovine zdôraznenia bytia textu ako fikcie, je teória fikčných svetov ako príspevok k problematike ontológie literárneho textu a literárneho diela, možno povedať, bezproblémová. Potvrdením tohto všetkého je aj Červenkov pokus o uplatnenie konceptu fikčných svetov v oblasti lyrických textov. Téma, že „fikční svet lyrické básne predstavujú její subjekty“ (Červenka, 2003, s. 23) je v silnej tenzii voči predstave o lyrickom subjekte ako textovom náprotivku reálneho/faktického autora, o autentickejšť lyrického subjektu ako o jeho „nekonštruovanosti“, a naopak lineárnosti viazanej práve na autora. Tieto predstavy opäť v najodkrytejšej podobe signalizuje školské literárne vzdelávanie vo formuláciách typu: „Básnik hovorí...“

Problémovosť tejto verzie ontológie literárneho diela a jej kritická reflexia (pozri napr. Koblížek, 2009) či rezervovaný prístup k nej teda určite netkvie v podčiarknutí fikčnosti literárnych diel. Jej zdrojom je skôr zvláštne rozpojenie sveta fikcie či „fikčného sveta“ a jeho textovej realizácie. Je to viditeľné najmä tam, kde sa prezentuje predstava, že fikčné svety sú „extenzionálne entity“, ktorých „složky, podoby a štruktúry nejsou vázány na doslovné znění fikčního textu“ (Doležel, 2003, s. 144). Tomáš Koblížek v tejto súvislosti pripomína „ontologický rozmer reči“ (c. d., s. 48), teda fakt, že, povedané s Gadamerom, „vystoupení z řeči ve skutečnosti nikdy zcela nemůžeme uskutečnit“ (Gadamer, 1999, s. 24, cit. podľa Koblížek, c. d., s. 49). Fikčné svety a ich entity teda nemožno ani teoreticky „myslieť“ mimo ich rečovej realizácie, mimo celku, ktorý predstavuje die-

lo a jeho recepčný zmysel. A nielen to. Vec nazeraná takto má aj svoje radikálnejšie dôsledky. Na Doleželovom teoretickom koncepte, tak ako ho predstavuje v práci *Heterocosmica*, mi od začiatku prekážala akási laboratórna sterilita či chladnosť (pozri napr. Bílik, 2004). Podložíím tohto pocitu je Doleželovo chápanie reči len ako inštrumentu zbaveného jeho ľudského rozmeru, čo vedie k predstave fikčného sveta ako **striktného protipólu** sveta aktuálneho (faktického, reálneho, sveta mimo textu či pred textom). Je to dôsledok onoho manévru, ktorý Gadamer fakticky vylučuje ako neprípustný a nazýva ho „vystúpením z reči“. Obídienie faktu, že „sme v jazyku/reči“, zbavuje fikčnú ontológiu ľudskej dimenzie. Našťastie je to len skrat v teoretickom koncepte, ktorý sa v bytí literatúry neuplatňuje. Ak by totiž skutočne nastal, znemožnilo by to rozumenie literárnych textov. Vyviazané z okolností ľudskej existencie by boli jednoducho nekomunikovateľné a nezrozumiteľné.

Bytie literárnych fikcií ako fikcií si teda vyžaduje ukotvenie v ľudskom svete. Cestu k nemu naznačili zmienky o Gadamerovi, cez neho vedú stopy k Husserlovi, Heideggerovi, Ricoeurovi a jeho konceptu lyriky ako „živej metafory“, resp. fikčného rozprávania ako „mimésis jednaní“ (Ricoeur, 2000, s. 11). Je pozoruhodné, že v súzvuuku so všetkými týmito iniciatívami je aj teoretické reflektovanie ontológie textu a diela Františkom Mikom. Touto problematikou, ktorá sa implicitne tiahne celým jeho literárno-vedným dielom, sa zaoberá predovšetkým v prácach *Ontológia literárneho diela* (1988), *Aspekty literárneho textu* (1989), *Fenomenológia čítania a dielo* (1991), *Význam – jazyk – semióza* (1994). Usporiadujúcim princípom Mikovho teoretického úsilia je práve ukotvenie literárnych textov ako rečových výpovedí v ľudskej situácii. Pojem ľudskej situácie a ruka v ruke s ním tiež pojem obrazu či zobrazenia nadobúdajú v Mikovom teoretickom koncepte kľúčové miesto. Ich podložíím je presvedčenie, že na jednej strane sa „odvodzuje reč funkčne z ľudského konania“, na strane druhej sa sama „začína chápať ako konanie“ (Miko, 1989, s. 52). Príkladom tohto vzájomného prepojenia ľudského konania a hovorenia, ktoré napokon ústi do reči ako konania, sú v Mikovej argumentácii frazeologizmy. Ich analýza mu pomáha ukázať na životnú platnosť obrazných alternatív vyjadrovania. Vo frazeologizme sa obraz „spravidla používa za prítomnosti samej skutočnosti“ (Miko, c. d., s. 103), literatúra túto skutočnosť tvorí v podobe „obrazu skutočnosti“, ktorý „existuje práveže ,ako obraz‘ a ,len ako obraz“ (tamže), teda ako „semiotická realita“ (c. d., s. 51). V tomto chápaní je potom predovšetkým literatúra rečovým konaním, tvorbou onej „semiotickej reality“. Dôraz na literárne dielo ako obraz vytvára spojivo so životným svetom a problémovými situáciami, „ktoré sú jadrom života“ (c. d., s. 114). Tie v literárnom texte zároveň jestvujú len a práve ako „vyjadrené“. Charakter literárneho diela ako obrazu, predstavovania, zobrazenia (či už v metaforickom habite stavu subjektu, alebo v „mimézis“ zápletiiek vyrastajúcich z ľudského konania) znamená potom v Mikovej teórii bytia diela potvrdenie jeho fikčného statusu (je akoby kantovským „svetom osebe“) a zároveň je výrazom jeho principiálnej spojitosti so životným svetom ako ľudským svetom. Vyššie spomenutá životná platnosť (tam viazaná na frazeologizmy) sa na tejto úrovni ukazuje predovšetkým v chápaní literárnych diel a ich svetov ako ponuky, prostredníctvom ktorej sa naša subjektivita obohacuje o skúsenosti iných subjektov tak, že životné situácie iných môžeme prežiť ako svoje vlastné. Zážitkové tu

vystupuje ako životne platné. Táto životná platnosť však nevystupuje vo verzii „nápodobu“, na ktorú redukuje „zobrazovanie“ Lubomír Doležel (pozri c. d., s. 10), ale sa odvodzuje od „súvzťažnosti“ (Zajac) životného sveta a sveta predstavovaného. Ide o prepojenie sveta ľudských subjektívnych stavov, ľudských túžob, snov, ľudského konania, činností a hodnôt s tým všetkým spojených s ich tematizáciou. Zmysel tomuto všetkému dáva dotyk tematizovaného sveta s ľudským vedomím, ktoré k tematizácii nepristupuje s intenciou urobiť evidenciu a kategorizáciu entít fikčného sveta, ale s intenciou porozumieť tomuto svetu a cezeň samému sebe.

Ostatná konštatácia nás vracia k problému reči, existencie v reči a v týchto rámcoch k základnej charakteristike reči a ľudského života, totiž k ich principiálne dialogickému charakteru. Analýzy Františka Mika ukazujú, že čitateľovi „posiela autor len holé slová. Významy a z nich generovaná, mienená skutočnosť (jej imagen) je v jeho vedomí. Prijemca vníma len holé slová, ktoré v jeho vedomí iritujú cez príslušné slovné stopy ich významové komplementy, aby imaginácia na ich základe generovala či, regenerovala, vyrozumelú skutočnosť či stav vecí. Slová takto nič, neprenášajú. Nie sú to, vozíky, naopak, samy sú prenášané – ako zvuk alebo písmo – a to do vedomia príjemcu, ako účelové hodnoty pre imaginatívnu tvorbu mienenej reality“ (Miko, 1994, s. 52). Zdroj významu ako interferencie zmyslu a referencie sa tým situuje do vedomia. „Znak je pridaním hmotného komponentu k veľmi zložitému faktu vedomia, k faktu predstavovanej, mienenej skutočnosti, pričom toto prídanie má svoju spoločenskú platnosť. Práve v tom má potom svoju sociálnu objektivitu. Tá však platí – paradoxne síce, no efektívne – v subjektívnej sfére. Komunikujú predsa zásadne subjekty, a to cez svoje vedomia (...)“ (tamže, s. 58).

Kontakt textu a ním neseného, jazykom konštruovaného (z jeho slov a na základe jeho gramatických pravidiel) sveta s vedomím príjemcu, je pre naplnenie intencie textu „byť komunikovaným literárnym dielom“ existenčnou nevyhnutnosťou. „Len jeho recepciou sa dozvedáme, čo v skutočnosti dielo je. To, čo voláme dielom je mimo tejto situácie (situácie rozumejúceho čítania, pozn. R. B.) v skutočnosti len mŕtvym textom. Text – v zmysle komunikácie – potrebuje ešte činnosť vedomia, aby sa stal dielom. Nie je to pridaná fáza. Je to pre dielo konštitutívna fáza“ (tamže, s. 56). Alebo, povedané ináč: „Básnická reč jestvuje výlučne vo výkone hovorenia, prípadne v čítaní samom, a to znamená, že tu nie je, pokým sa jej nerozumie“ (Gadamer, 2000, s. 31). Túto konštitutívnu silu čítania (rozumejúcej aktivity vedomia príjemcu) označuje Miko pojmom **recepčné bytie textu**. Ako všeobecná podmienka jestvovania významu textov, charakterizuje spolu s fikčným statusom „mienenej skutočnosti“ literárnych textov **ontologický status** literárneho diela. Existencia fikcie práve ako fikcie, uskutočnená v akte kompetentnej recepcie, to sú dve strany toho istého: bytia literatúry. Existuje ako **recipovaná fikcia**.

Recepčná dimenzia ukazuje na procesuálnu zložku ontológie diela: žije len v procese čítania, v dotyku z recipujúcim vedomím. Fikčná dimenzia ukazuje na problém funkcie literárnych textov, na ich univerzálnu jedinečnosť a životnú platnosť a z nej sa do centra záujmu posúva otázka „na čo nám sú?“, resp. „čo s nimi?“ Pri hľadaní odpovede sa musíme vrátiť k problematike reflektovanej najmä spomínanou teóriou fikčných

svetov, totiž k fikčnému charakteru literárnych tematizácií. Na prvý pohľad sa totiž zdá, akoby František Miko vo svojom dôraze na recepcné bytie tento problém obchádzal. Ak si však uvedomíme jeho dôraz na literárne tematizácie ako na zobrazenie či obraz a zároveň si pripomenieme Doleželovu averzívnu reakciu práve na tento moment, vec sa ukáže v inom svetle. Uvidíme, že pre Františka Miku a pre jeho ontológiu textu a diela je práve toto centrálnym bodom. Reaguje dokonca explicitne na „modernú teóriu literatúry“, ktorá „odmieta prijímať do diela čokoľvek ‚hotové‘ zvonku. Dielo nie je ‚obrazom‘ skutočnosti, nie je vôbec ‚obrazom‘, je ‚novým predmetom‘, ktorý človek vytvára. (...) Je to radikálna reakcia na tradičnú predstavu o diele ako ‚odraze‘ skutočnosti“ (Miko, 1989, s. 103). Miko však napriek tomu argumentuje v prospech literárneho diela ako obrazu a zobrazenia. Prijíma fakt, že literárne dielo vyjadruje „vymyslenú“, fiktívnu, „vytvorenú“ skutočnosť“ (c. d., s. 104), ale upozorňuje, že autor ju „nevymýšľa (...) z ničoho“. Skutočnosť vieme vymyslieť, lebo jej tvary, dianie v nej, jej správanie (...) poznáme z našej ‚naturalnej‘ skutočnosti“ a dodáva: „Túto skúsenosť a skutočnosť s ňou späťu pritom nechce jednoducho reprodukovat', lebo ju – viac menej, pritom však ani nie ‚maximálne‘, ani naopak ‚minimálne‘ – tak alebo onak domýšľa“ (tamže). Opäť, tentoraz zo strany autora a problému tvorivosti, sa ukazuje súvzťažnosť obrazu a zobrazovania s ľudskou životnou situáciou. Zároveň s tým sa otvára aj perspektíva funkcie onoho vymýšľania ako domýšľania, pretože sa toto všetko deje „s nejakým úmyslom“ (tamže). Je ním ponuka tú vymyslenú skutočnosť „hlboko zažiť, uložiť v sebe, a to ako podnecujúci ferment našej osobnosti, akej podstatou je práve ‚tvorivý vzťah k naturalnej skutočnosti““ (tamže, s. 105). Zažitie ako tvorivý vzťah zakladá špecifickú funkčnosť textov umeleckej literatúry a od recipujúceho vedomia, ktoré si má „semiotickú realitu“ diela „uložiť v sebe“ vyžaduje recepcnú kompetentnosť. Literárne texty vysielajú signály o podstate svetov, ktoré vznikli **práve a výlučne** textotvornou činnosťou a tým orientujú/usmerňujú čitateľskú pozornosť, čitateľove recepcné stratégie a čitateľské očakávania. Základným signálom pragmatickej zložky textov, cez ktorú sa prezentuje „rečová vôľa“ (Bachtin, 1988, s. 286) autora i textu, je žáner textu. Do žánrov „odlievame svoju reč“ (tamže, s. 288). Zároveň však pre takto sformované výpovede platí všeobecná podmienka existencie textových výpovedí: sú závislé od aktu recepcie. „Formy jazyka si osvojujeme iba vo formách výpovedí a spolu s týmito formami. Formy jazyka a typické formy výpovedí, t. j. rečové žánre, sa stávajú súčasťou našej skúsenosti a nášho vedomia zároveň a v úzkom spojení. Naučiť sa hovoriť, znamená naučiť sa tvoriť výpovede“ (tamže). Recepcný moment je v tejto formulácii implicitne prítomný, pretože pre dielo ako variant výpovede platí, že „je rovnako ako replika dialógu ‚nastavené‘ na odpoveď druhého (druhých) na jeho aktívne odvetné pochopenie“ (tamže, s. 284). Ak teda pre našu schopnosť hovoriť je nevyhnutnosťou „**tvoriť výpovede**“, pretože len tak sa to dá „**naučiť**“, tak pre našu schopnosť osvojiť si žánrové invarianty (relatívne stabilné prvky žánra, ktoré nám dovoľujú identifikovať ho a napríklad povedať, že tento text je rozprávkou) platí prvá časť citovanej Bachtinovej inštrukcie: „**Formy jazyka si osvojujeme iba vo formách výpovedí a spolu s týmito formami.**“ Recepcný výklad tohto pravidla hovorí: len aktívnym výkonom recepcie, len aktívnym čítaním je možné naučiť sa rozpoznávať literárne žánre ako formy výpovedí.

Exkurz k recepčnej kompetentnosti a k signálom, ktoré o svojej vlastnej funkčnosti vysielajú texty, má v našom mapovaní Mikovho skúmania ontológie textu svoje miesto. Naznačuje totiž, prečo sa František Miko akoby „málo“ venuje problému fikčného statusu „skutočnosti mienenej textom“. Mikova koncepcia funkčnej diferenciacie rečových výpovedí, vyrastajúca z jeho jedinečnej funkčnej či výrazovej koncepcie štýlu je totiž založená na princípe „rozumieť veci“ (Miko, 1989, s. 81). Predpokladá teda elementárnu schopnosť človeka orientovať sa v životných/komunikačných situáciách, pretože „*štýl je plne funkčný fenomén*“ (tamže, s. 82) a výrazové vlastnosti reči „*predstavujú aspekty videnia, myslenia, cítenia, hodnotenia a projektovania*“, teda „*tie aspekty, v ktorých sa onen, tvorivý prístup k veci môže realizovať*“ (tamže, s. 81). Miko teda ráta so skúsenosťou „života v reči“ a v týchto intenciách so schopnosťou kultúrne kompetentného človeka funkčne rozlišovať medzi, povedané ním samým, „vymyslenou a naturálnou skutočnosťou“. Fikčný status „textom mienenej skutočnosti“ je potom implicitnou súčasťou jeho uvažovania, ktorá sa explicitne vyjavuje najmä v kategórii ikonickej zážitkovosti a v kategórii čitateľského zážitku. Akcentuje však to, čo (spolu so zážitkom a zážitkovosťou) konceptu fikčného sveta chýba, totiž nevyhnutnosť dotyku textu ako impulzu pre konštruovanie obrazovej predstavy, s recipujúcim vedomím. Až v tomto dotyku sa fyzikálny predmet mení na živý, pretože „zažitý“ fenomén živej kultúry, kultúrnej komunikácie a kultúrnej pamäti. Takto sa teória recepčného bytia diela stáva základom konceptu živej kultúry, ktorý Miko otvára spolu s Ľubomírom Plesníkom v polovici deväťdesiatych rokov a v ktorom sa diela menia s mŕtvych monumentov na „univerzálne jedinečné“ (Ferrara, 1997) živé svety, ktoré v nás vždy „vyvolávali osobitné, prítlačivé stavy a dojmy“, ktoré na nás „prосто pôsobili ináč ako ostatné slovesné výtvary“ (Plesník, 1995, s. 113 – 114).

LITERATÚRA

- BÍLIK, René: Teória recepčného bytia a princíp autenticity. In: *O interpretácii umeleckého textu 24. Autentické a univerzálne v tvorbe a interpretácii umenia*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, 2009, s. 38 – 47.
- BÍLIK, René: Mal Achilles polodlhé vlasy? (L. Doležel: *Heterocosmica*. Praha : Karolinum, 2003; M. Červenka: *Fikční světy lyriky*. Praha – Litomyšl : Paseka, 2003; P. Ricouer: *Úkol hermeneutiky*. Praha : Filosofia, 2004.) In: *K & S*, roč. 1, september 2004, s. 6.
- DOLEŽEL, Lubomír: *Heterocosmica*. Praha : Academia, 2003.
- FERRARA, Alessandro: Autenticita a projekt moderny. In: VELEK, J. (ed.): *Etika autonomie a autenticity*. Praha : FILOSOFIA, 1997.
- MIKO, František: *Aspekty literárneho textu*. Nitra : Ústav jazykovej a literárnej komunikácie Pedagogickej fakulty, 1989.
- MIKO, František: *Význam – jazyk – semióza*. Nitra : Vysoká škola pedagogická, 1994.
- PLESNÍK, Ľubomír: *Pragmatická estetika textu*. Nitra : Vysoká škola pedagogická, 1995.